

priznao da je preцениo snagu opozicije unutar Republikanske partije i da je trampizam evoluirao u američku formu fašizma napadom na institucije i vladavinu prava. Uz to, Tramp je, prema Herfu, relativizovao delovanje neonacističkih grupa u Šarlotsvilu pokazujući spremnost za spajanje sa rasističkom i antisemitskom desnicom.

Pored toga, i negacija Holokausta postojala je, kako na desnici, tako i na levisi gde se posebno učvrstila u postkolonijalnim studijama. Naime, postkolonijalne studije su relativizovale Holokaust smestivši ga u nasleđe evropskog kolonijalizma (premda je on postojao i pre velikih geografskih otkrića). Pored toga, Herf je apostrofirao postojanje anticionizma u akademskim zajednicama. U tom pogledu, Herf je ukazao na stavove Džona Miršajmera i Stivena Nolta koji su krivili izraelski lobi za invaziju na Irak zanemarujući niz antiizraelskih odluka američke administracije koji su ohrabivali Palestinu i pozivali Izrael da napusti Liban i Gazu. Anticionizam među akademskom levicom se ogledao, prema Herfovim tvrdnjama, i u bojkotima naučnika iz Izraela zbog državne politike te zemlje. Herf je posebno izdvojio i iskustvo islamskog fundamentalizma u 21. veku. Naime, slično reakcionarnim modernistima, i islamski fundamentalisti mrze zapadnu kulturu i visoko vrednuju terorizam. Sličnost islamizma i fašizma počiva u maskulinizovanoj kulturi, kao i odbacivanju jednakosti žena. Hamas je na osnovu Zaveza od 36 tačaka iz 1988. pokazao jasnu totalitarnu i antisemitsku ideologiju po ugledu na islamističke pokrete iz 1930-ih i 1940-ih godina, a slične vrednosti delili su i Hezbolah, al-Kaida i Boko Haram. Herf je posebno bio kritičan prema Iranu smatrajući da je u toj zemlji antisemitizam ugrađen u temelje državne politike. Prema Herfovom mišljenju SAD, zbog bezbednosnih pitanja zanemaruju ulogu antisemitske ideologije koja je u Iranu dobila centralno mesto.

Kao jedan od najkompetentnijih živih istraživača Nemačke i nacizma danas, Herf se aktivirao u mnogobrojnim polemikama u akademskoj zajednici oko antisemitizma, anticionizma i Izraela. U tom pogledu, ovo delo ima i polemički karakter i predstavlja odgovor, kako brojnim kritičarima Izraela, podržavaocima Palestine i Istočne Nemačke na levisi, tako i zagovornicima mnogobrojnih, neutemeljenih teorija zavera na desnici. Imajući u vidu da je delo nastalo kao siže Herfovih višedecenijskih istraživanja, kao i da je on pokušao da odgovori na „sirenski zov sadašnjice“, delo je po kvalitetu veoma neujednačeno, ali i dalje vredno budući da u kondenzovanom okviru predstavlja izvod iz njegovog prebogatom naučnog opusa. Bez obzira na razlike u pristupu, Her-

fovo najnovije delo predstavlja ne samo važnu analizu, nego i istorijski izvor gde je predstavljen jedan pogled na mnogobrojne sporove u akademskim zajednicama u proteklih nekoliko decenija.

Petar S. Čurčić

Lukas M. Verburgt, ed., *Debating Contemporary Approaches to the History of Science*, London: Bloomsbury Academic, 2024, 376.

Knjiga *Rasprave o savremenim pristupima istoriji nauke* (*Debating Contemporary Approaches to the History of Science*), koju je uredio Lukas Verburgt (Lukas M. Verburgt) predstavlja intelektualno angažovan poduhvat u koji su uključeni reprezentativni istraživači i istraživačice iz oblasti istorije nauke. U središtu većine pristupa jeste ispitivanje promenljivosti i propustljivosti granica, odnosno okvira savremene istorije nauke. Upućuje se na značaj i raznovrsnost uzajamnih odnosa različitih oblasti, perspektiva i razvoja podpolja istorije nauke. Na ovaj način otvaraju se relevantna teorijska, etička i politička pitanja, važna za refleksiju prošlosti i sadašnjosti, te promišljanja budućnosti istorije nauke, kao i intelektualnih i društvenih izazova. Svi prilozi praćeni su dijalogom između komentatora teksta i autora, koji dodatno osnažuje aktivno promišljanje izložene problematike, kritički je usmeravajući, preispitujući, nijansirajući i dopunjujući.

Prema autoru teksta „Globalna istorija nauke“ (*Global History of Science*) Džejsmu Posketu (James Poskett), ni savremeni pristupi istoriji nauke fokusirani na društva izvan Evrope, ni kritika evrocentrizma, ne predstavljaju novu pojavu. Stoga on ističe da je tek u drugoj polovini 20. veka, u kontekstu Hladnog rata, došlo do geografskog sužavanja istraživačkog polja istorije nauke u Evropi i SAD. Autor primećuje da se naučna delatnost do sredine 20. veka posmatrala prvenstveno istorijski, odnosno cilj je bio da se pronađe i isprati veza između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Takođe ukazuje da je i sam pojam „globalno“ krajem 19. veka počeo dominantno da se identifikuje sa „univerzalno“. U tekstu se zato naglašava istorijski promenljiva i višeznačna priroda pojma „globalno“, koji može označavati geografsku odrednicu, hronologiju, razmeru, povezanost ili odnos. Kao zaista nov metodološki doprinos savremenih perspektiva autor ističe pristupe koji ispituju kako se kroz procese cirkulacije – predmeta, praksi, ljudi i znanja – i kroz dinamične susrete (često obeležene nejednakošću i nasiljem) formiraju novi oblici istorijske svesti i međusobno osporavane „globalne“ perspektive. Komentar teksta ističe

značaj krize, shvaćene prvenstveno u vidu ratova, epidemija i prirodnih katastrofa, u procesima o kojima autor govori. Kriza se posmatra kao faktor koji omogućava stupanje različitih kultura u međusobne odnose, te je stoga od ključnog značaja za oblikovanje one istorijske svesti i globalnih perspektiva koje su u fokusu teksta. U skladu sa tim i autor upućuje na to da bi se globalna istorija nauke možda mogla posmatrati i kao deo jednog šireg političkog i etičkog projekta, koji treba da se uhvati u koštac sa izazovima kao što su ekološka kriza, globalne nejednakosti i slični problemi savremenog doba. U pravcu komunikacije i susreta različitih perspektiva radi oblikovanja, revidiranja i proizvodnje znanja može se čitati i poglavlje „Autohtona/Postkolonijalna istorija nauke i istraživanja nauke i tehnologije“ (Indigenous/Postcolonial History of Science and STS) autora Suman Seta (Suman Seth). U njemu se, što naglašavaju i autor i komentatorka, ističe važnost dijaloga između pomenutih perspektiva, ispitujući njihove pretpostavke, prepreke, prostor za reviziju i sl. Iz teksta takođe sledi da je za potencijalno važnu tačku preplitanja potrebno razmotriti mogućnosti i probleme relativizacije ontologija, odnosno, zauzimanje pozicije ontološkog relativizma (nasuprot epistemološkog). U srži tog projekta izgleda da se ponovo, kao i u prethodnom prilogu, nalazi relativno rudimentarno političko, etičko i normativno pitanje: „Kako da dobro živimo zajedno?“

U članku „Rodna istorija nauke“ (Gender History of Science), autor Donald Opic (Donald L. Opitz) posmatra rodnu istoriju nauke u društvenom i intelektualnom kontekstu u kome nastaje i prikazuje osnovne pravce njenog razvoja. Opic smatra da interseksionalne, inkluzivne i globalne perspektive otvaraju nove prostore istraživanja i usmeravaju istraživačku pažnju na „praznine“ u postojećem znanju. Ovo proširenje omogućava uočavanje većeg diverziteta i podstiče kontinuirano revidiranje samog polja. Kao i u prethodnim radovima i ovde se naglašava značaj dijaloga različitih perspektiva za oblikovanje istorijskog znanja. I autor i komentatorka teksta ističu da mnoštvo kritičkih pristupa (transnacionalni, postkolonijalni, kvir itd.) koji često predstavljaju reakciju na krizu globalnog kapitalističkog sistema, predstavljaju i izvor snage polja danas. Istovremeno oni izražavaju sumnju u potrebu za traženjem i imenovanjem „sledećeg velikog zaokreta“ i zalažu se za pluralizam pristupa. Na ovaj način, i ovaj tekst ponovo ukazuje na pokretačku ulogu društvene krize u transformaciji znanja i na neophodno preplitanje političkog i teorijskog u proizvodnji istorijski relevantnog znanja. O tome da su i pitanja u vezi sa racional-

nošću u filozofiji nauke, koja je relevantna i za istoriju nauke, neodvojiva od društveno-političkih pristupa u vidu npr. postkolonijalne kritike i dijaloga različitih perspektiva govori i tekst „Neokantovska istorija i filozofija nauke“ (Neokantian History and Philosophy of Science) autorke Lidije Paton (Lydia Patton). U tekstu koji obrađuje debate sa fokusom na epistemološki (dis)kontinuitet (između logičkih empirista i istorije i filozofije nauke Tomasa Kuna) istražuje se pristup nauci kao kulturnoj praksi, a ne jedinstvenom i privilegovanom vidu univerzalne racionalnosti. Na ovaj način nesamerljivost naučnih paradigmi, ideja koja potiče od istoričara i filozofa nauke Tomasa Kuna (Thomas Kuhn) prenosi se na nesamerljivost različitih kulturnih sistema znanja (npr. zapadna nauka i autohtona znanja). Autorka teksta ističe da se pri pokušaju pronalaska neutralne pozicije za dijalog između različitih kulturnih perspektiva znanja uvek mora voditi računa da se ne sklizne na kolonijalizam, dok komentator teksta, razvijajući ovu kritiku, kao rešenje nudi dijalog koji bi vodio ka formiranju novih zajedničkih značenja i redefinisaju paradigmi samih učesnika.

Kao i u prethodnim radovima i kroz tekst „Integrirana istorija i filozofija nauke“ (Integrated History and Philosophy of Science) Maksa Dresowa (Max Dresow), ali i kroz priloženi dijalog u njegovom nastavku, istražuju se komunikacija, priroda i mogućnost spoja dve različite intelektualne perspektive: filozofije nauke i istorije nauke, kao i značaj njihove međusobne saradnje. Ukazuje se na to da je Istorija i filozofija nauke više „integrativna“, a ne „integrisana“ jer, „integracija“ ove dve discipline je beskonačan proces. Samim tim, snaga i dinamika istorije i filozofije nauke leži upravo u pragmatičnom i pluralističkom odvijanju mnoštva različitih, konkretnih integracija istraživačkih senzibiliteta istorije nauke i filozofije nauke u vezi sa određenim zajedničkim pitanjima, projektima i temama. U prilog preferiranju intelektualno dinamičnog i istorijski promenljivog sistema nasuprot fiksnom, nepromenljivom pristupu, može se posmatrati i poglavlje „Istorijska epistemologija“ (Historical Epistemology) Hans-Jorg Rajnbergera (Hans-Jörg Rheinberger). Isticanje dinamičnosti ideja i njihove promenljivosti takođe se vidi i u odgovoru autora na komentar teksta. Za razliku od filozofije nauke, ako se shvati u tradicionalnom smislu, istorijska epistemologija epistemološke koncepte razmatra u istorijskom kontekstu i akcenat je na ispitivanju njihovog razvoja i nastanka (kontekst otkrića), a ne logičkoj validaciji (kontekst opravdanja). Tekst otvara i pitanja o tome da li je istorijska epistemologija nov pristup ili

stvar prošlosti, te o njenoj intelektualnoj i društvenoj ulozi.

U radu „Istorija nauke i životna sredina“ (Environmental History of Science), Johan Gärdebo upozna nas sa istorijskim pristupom Antropocenu tj. razmerama ljudskog uticaja na životnu sredinu na globalnom nivou iz jedne konstruktivističke perspektive. U skladu sa tim u tekstu se opisuje i naglašava posredovanje ljudskog uticaja kroz tehnologiju i društvene odnose. Prema autoru, ovako bi se ostvario bolji fokus na posredovane procese i akcije koji konstantno oblikuju životnu sredinu, a čijih globalnih razmera i delovanja ni sami nismo uvek do kraja svesni. U tom smislu tekst ističe, kako bi se ovaj kompleksan i veoma posredovan odnos čovečanstvo-planeta bolje razumeo (npr. da se doprinese otkrivanju relevantnih, a dosada manje poznatih ljudskih aktivnosti), da je potrebno životnu sredinu tretirati kao „glagol“, a ne „imenicu“ odnosno kao proces, a ne nešto okamenjeno. Stoga se i Gärdebo zalaže za dinamičan intelektualni pristup otvoren za aktivne i promenljive uvide i značenja odnosa i njihovih efekata na globalnom nivou. Ipak, kako komentator primećuje, pored prednosti globalnog pristupa, uvek je potrebno uzeti u obzir i lokalne specifičnosti. Na tragu ispitivanja perspektiva u vezi sa odnosima ljudi i njihovog okruženja može se posmatrati i tekst „Viševrsna istorija nauke“ (Multispecies History of Science), Rafa De Bonta. Autor se, zajedno sa komentatorom, bavi propitivanjem mogućnosti i značaja, kao i (metodološkim) izazovima i granicama neantropocentričnih perspektiva u istoriji nauke danas. U tekstu se odnos između ljudi i životinja pokušava analizirati u smislu njegove relevantnosti za istoriju biologije i mogućnosti njenog redefinisivanja. Ističe se da se na ovaj način, tj. istorijski gledano, životinje mogu razumeti u njihovoj promenljivosti (baš kao i životna sredina u prethodnom tekstu) čije se značenje oblikuje i kroz samu naučnu praksu. Posebno se naglašava dvosmerni odnos uzajamnog oblikovanja, podrazumevajući pod tim da karakteristike životinja određuju (u određenoj meri) istraživačke prakse, koje ih zauzvrat istorijski (re)definišu.

U poglavlju „Istorija nauke kao materijalne i performativne prakse“ (Material and Performative History of Science) Marike Hendriksen (Marike Hendriksen) analizira razvoj i savremeni značaj materijalnih i performativnih pristupa u okviru istorije nauke. Autorka ističe da je nezadovoljstvo ograničenjima isključivo tekstualno-idejne istorije nauke podstaklo zaokret ka proučavanju materijala i performativnih praksi. Takav pristup omogućava bolje razumevanje uloge materijala i praktičnih postupaka u istraživačkom procesu, kao i ra-

zličityh konteksta koji oblikuju njihova promenljiva značenja. Pored toga, on podrazumeva i usvajanje metodologija iz drugih oblasti, poput arheologije i sl., čime se ne samo osnažuje multidisciplinarni karakter istorije nauke, već se transformišu i načini njenog dokumentovanja i komunikacije. U vezi sa doprinosima i izazovima u istoriji nauke kroz saradnju sa drugim oblastima govori i tekst „Računarska istorija nauke“ (Computational History of Science) Julije Damerov (Julia Damerow) i Manfreda Lubihlera (Manfred Laubichler). Autori se bave osnovnim karakteristikama i razvojem ovog podpolja, koje se posmatra kao dopuna tradicionalnim, već ustaljenim metodama istorije nauke i koje se i dalje nalazi u ranoj fazi svog razvoja. Kao ključni razlog za to navodi se razlika između starijih digitalnih i novijih analitičkih kompjuterskih pristupa. Da bi polje sazrelo, neophodno je obučiti istoričare računarskim metodama, uspostaviti interdisciplinarni timski rad (pre svega uključiti informatičare) i unaprediti metodološki aspekt (npr. kroz bolje planiranje istraživanja). Kao glavni doprinos ističe se to da ovaj pristup omogućava istoričarima da postavljaju potpuno nova istraživačka pitanja zahvaljujući analizi mreža i velikih skupova podataka, prevazilazeći uobičajena vremenska i prostorna ograničenja.

Tema međusobnog odnosa i prirode različitih perspektiva na znanje, kao i propitivanja njihovih granica, obrađena je u tekstu „Istorija znanja“ (History of Knowledge) Pitera Berka (Peter Burke). Autorova osnovna teza, oko koje se potom razvija dijalog, jeste da istorija znanja, iako je nastala iz istorije nauke i koristi njene koncepte, zahteva izgradnju autonomnijeg identiteta. Berk smatra da ova potreba proističe iz epistemoloških i metodoloških razlika, iz tendencije ka humanističkim metodama i većem razumevanju za umetničke pristupe. Stoga, kako autor teksta tvrdi, istorija znanja neretko nadilazi okvire istorije nauke u pogledu proučavanja produkcije i razvoja znanja, shvaćenog u širem smislu od isključivo naučnog. Dijalog koji je usledio pokazuje da način razumevanja istorije nauke direktno oblikuje potrebu ideje za većom autonomijom istorije znanja. Ako se istorija nauke vidi kao već dovoljno fleksibilna i široka disciplina, dovodi se u pitanje težnja za reorganizacijom kroz stvaranje šire, inkluzivnije mreže. Neki smatraju da je ipak potrebno održati i unaprediti komunikaciju unutar postojećih, već prilično propustljivih granica istorije nauke.

Knjiga se završava radovima (propraćenim dijalogima autora i komentatora) „Istorija naučnog neznanja“ (History of Scientific Ignorance), Lukasa Verburta (Lukas M. Verburgt) i „Agnotologija u istoriji nauke“ (Agnotology in History of

Science) autorke Naomi Oreskes. Prvi rad predstavlja prikaz, prirodu i značaj istorije naučnog neznanja za istoriju nauke, dok drugi tekst ukazuje na značaj agnotologije (ispitivanje fenomena neznanja fokusirajući se na socijalnu/kulturološku dimenziju neznanja i postavljajući pitanja o tome kako i zašto se neznanje u određenom društvenom kontekstu održava, proizvodi, širi) u istoriji nauke. U korist kompleksnijeg pristupa pojmu naučnog neznanja (koje može biti i aktivno proizvedeno u vidu npr. dezinformacija od strane relevantnih političkih faktora i sl.) odstupaju se od uvreženog tradicionalno shvaćenog neznanja kao pukog odsustva znanja. Ukazuje se na to da se posledice odbijanja bavljenjem (naučnim) neznanjem mogu pokazati kao problematične na više nivoa (empirijski, epistemološki, moralno, politički). Ističe se da naučno znanje i naučno neznanje stoje u dijalektičkom odnosu. Naučno znanje je uslovljeno neznanjem, a širenje naučnog znanja menja prirodu neznanja. Istorijaska perspektiva otvara prostor da se ispita kako i zašto su naučno znanje i naučno neznanje postali dominantni oblici znanja i neznanja uopšte. Umesto da se istorija naučnog neznanja iz perspektive istorije nauke doživi kao izazov za sopstveni razvoj, ovde se naglašava da je važno da se razume prvenstveno kao mogućnost sopstvenog redefinisavanja i kritičkog promišljanja.

Na osnovu sažetog prikaza radova u ovoj knjizi, može se steći utisak da je istorija nauke trenutno često prožeta tenzijama usled različitih, nesamerljivih perspektiva, kao i praktičnim i konceptualnim izazovima koji oblikuju produkciju znanja u savremenom dobu. Međutim, prilozi u ovoj knjizi ne upućuju na to da je razvoj istorije nauke usled mnoštva različitih paradigmi ugrožen. Naprotiv, deluje da se zagovara negovanje interdisciplinarnosti, inkluzivnosti, otvorenosti i uzajamnog dijaloga u okviru istorije nauke, te da se ne teži postizanju metodološkog jedinstva. Ipak, ne treba smetnuti s uma mogućnost da se uređivanje haotične dinamike mnoštva kulturnih i teorijskih savremenih pristupa možda može postići upravo kroz zajedničku praksu.

Maja Korolija

Мултиетничка држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку, зборник, уредник Станислав Сретеновић, Београд: Институт за савремену историју, 2024, 340.

Kako je u *Uvodu* istakao urednik dr Stanislav Sretenović, zbornik ima za cilj da čitaoca upozna sa istraživačkim rezultatima trinaest istoričara iz

Srbije (zbog odlaska u penziju dr Radmilu Radić je zamenio dr Zoran Janjetović) sa triju različitih naučnih institucija: Instituta za savremenu istoriju (Beograd), Filozofskog fakulteta (Novi Sad) i Instituta za noviju istoriju Srbije (Beograd) koji su činili tim projekta *The Multiethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century – SERBIE20*, podržan od strane Fonda za nauku Republike Srbije u okviru programa IDEJE (Grant No. 7731836). Naučni radovi nastali su na osnovu trogodišnjeg delovanja i istraživanja članova projektnog tima, zasnovani su na relevantnim izvorima i literaturi, dok struktura odgovara problematici četiri *radna paketa* projekta (dva iz domena vizuelne prezentacije i popularizacije nauke predstavljena su na sajtu projekta). Zbornik je 2024. objavljen i kao posebna publikacija na engleskom jeziku.

Autori su na osnovu metodologije naučne istoriografije nastojali da odrede, objasne i razumeju emocije vezane za srpski nacionalni identitet tokom 20. veka (zadirući u 19. i 21. vek) i to kroz proučavanje različitih pogleda na svet, razloga i načina na osnovu kojih se određena grupa (zajednica) vidi, predstavlja i projektuje u svom okruženju, prema drugima i u odnosu na druge u procesima dugog trajanja. Vodili su se načelima da analiza nacionalnog identiteta ne bi smela da bude opterećena dnevno-političkim kontroverzama i ideološkim sukobima, da nacionalni identitet predstavlja konstrukciju u vremenu (ilustrovano mislju da Srbi iz 2006, kada je formirana samostalna Republika Srbija, nisu isti oni iz 1806. ili 1906), odnosno da se svaki kolektivni identitet menja tokom vremena uz mogućnost da se u pojedincu ukršta više njih (lokalni, regionalni, nacionalni, nadnacionalni, univerzalni). Osim komplementarnosti i prožetosti identiteta, obrađeni su konflikti i izgradnja i razgradnja jugoslovenskog identiteta. Potvrđena su načela da identiteti zavise od težine sećanja, uloge iskustva u sadašnjici i očekivanja od budućnosti. Shodno tome, uočeno je da srpski identitet postoji u vremenu i na određenom prostoru na osnovu odnosa sa drugim identitetima i može biti definisan kao identitet sa više nivoa, što ne isključuje i one poput ideoloških i rodni.

Prva četiri, od trinaest publikovanih naučnih radova, predstavljaju prvu celinu zbornika koja je posvećena problematikama migracija, egzila, kulturnog transfera, društvene uslovljenosti imaginarnim, nacionalnim osećanjima, predstavljanjem i percepcijama *sebe i drugih*. Dr Stanislav Sretenović je autor prvog rada: „Politički i simbolički aspekti konstrukcije srpskih identiteta u SAD, 19. i 20. vek: savezništvo, proslave i spomenici“, u kojem je problematizovano konstruisanja identiteta više